

Retorika a bölcsészeti oktatásban

1. A retorika „lényegileg *közértársasági* művészet: meg kell szoknunk, hogy elviseljük a legidegenebb véleményeket és nézeteket, sőt hogy bizonyos élvezetet is találjunk összecsapásukban; ugyanolyan jó szívvel kell tudnunk odafigyelni, mint beszélni, hallgatókként pedig legalábbis a művészi igyekezetet kell tudnunk méltányolni”¹. Ez a meghatározás, és főként a minősítés, amely a retorikát közértársasági művészetnek tartja, kiindulópontunk lehet annak az oktatáspolitikai helyzetnek a sommás bírálatához, amely ezt a diszciplínát jó félszázaddal ezelőtt kizárta köz- és egyetemi oktatásunkból. Az érintett „közértársaságok” oktatásában azért nem volt helye ennek a tantárgynak, mert *a retorika a közéleti kérdésekben való szabad véleménynyilvánítás elvére épül*. Ott tehát, ahol nincs tere a gondolatszabadságnak, nemcsak nincs szükség retorikára, hanem egyenesen veszélyes az oktatása.

A valósághoz az említett oktatáspolitikai mellett – de részben ennek a következményeként – az a tudománytörténeti folyamat is hozzátartozik, amelyik a XX. század derekától a leíró és a történeti grammatikára, a stilisztikára, az irodalomtörténetre és az irodalomelméletre összpontosította a filológiai képzést. E tantárgykeret felvázolása mellett azt is meg kell említeni, hogy a közoktatásban a fogalmazástanítás, az egyetemen pedig a szemináriumi előadás és dolgozatírás jelentette a nyelvi kifejezőkészség pallérozásának médiumát. Hiba volna ezek utólagos lebecsülése, de az sem hallgatható el, hogy e behatárolt lehetőségek didaktikai keretek közé szorították az önkifejezés igényét, ami a jelenlegi kérdésfelvetés kontextusában főként amiatt minősül egyoldalúságnak, mert *az érintett nemzedékeket nem vezethette be a közéleti kérdésekről való gondolkodásba*. Ezen lényegileg nem változtatott az sem, hogy a politikai-ideológiai korlátozásokat tudományelméleti korszerűsítésekkel próbálták ellensúlyozni, s ennek egyik következményeként az 1970–1980-as években az akkor modernnek számító strukturalizmus és szövegelmélet szellemében alakították át a magyar nyelv- és irodalom oktatását. Ebből a folyamatrajzból összegzésként az vonható le, hogy az elmúlt félszázadban a retorikai képzést többnyire elméleti tárgyak s ezek korlátozottan alkalmazott részdiszciplínái helyettesítették, szükségességét azonban nem pótolhatták.

¹ Friedrich Nietzsche: Retorika. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei* IV. Pécs, 1997, Jelenkor. 5–49., 6. p.

2. A valóságban a retorika oktatásának szünetelése nem jelentette a retorikai szemlélet teljes feladását. Tágabb helyzetrajz készítése nélkül is kijelenthető, hogy magyar nyelvterületen a stilisztika, szövegnyelvészet, kommunikációelmélet művelésével párhuzamosan, visszafogottan ugyan, de különféle formákban a *közéleti megnyilatkozások szellemi és nyelvi igényességének eszméje* is jelen volt a XX. század második felének oktatásában és közművelődésében. Ezen belül külön megemlítendő a nyelvművelés, az írott és beszélt nyelv iskolázása, amely állandóan napirenden tartotta az igényes nyelvhasználatra való törekvést.

Az említett törekvésekkel együtt a közéleti retorika eszméje is megfogalmazódott, elméleti és gyakorlati ismeretanyaga is hozzáférhetővé vált néhány kötetben. Itt mindössze egypár példa felsorolására szorítkoznak: Terestyéni Ferenc (szerk.): *Nyelvtan – stílus – szónoklás* (1960); Fischer Sándor: *A beszéd művészete* (1966); Deme László (szerk.): *Szónokok, előadók kézikönyve* (1974); Fischer Sándor: *Retorika* (1975); Gálffy Mózses és Murádin László (szerk.): *Anyanyelvünk művelése* (1975); a Helikon 1977/1-es *retorika*-száma; Deme László: *Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség* (1978); Adamik Tamás *retorikai szócikkei* a Világirodalmi Lexikon kötetében, *fordításkötetei* a retorika görög és latin klasszikusaiból; Vigh Árpád: *Retorika és történelem* (1981); Gáspári László: *Retorika* (1988); Szörényi László és Szabó G. Zoltán: *Kis magyar retorika* (1988), Wacha Imre: *A korszerű retorika alapjai I–II.* (é. n. [1994] – e munkát azért említem meg itt, mert anyaga a korábbi évtizedekben formálódott).

Nem hallgatható el az sem, hogy a retorika egyházi válfaja: a *homiletika* a teológiai képzés fontos része volt és maradt a kritikus időszakban is.

3. Az 1989-es fordulat után megújuló oktatásban a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem két fakultásán: a bölcsészettudományi karon és a politikatudományi kar újságíró szakán vezették be a retorika tanítását a kilencvenes évek második felében (ezek a hivatkozások a magyar nyelvű egyetemi képzésre szorítkoznak). Az, hogy a *választható tantárgyak* között kapott helyet, a körülményekkel magyarázható. Előzmények híján a szakemberhiány és az akkor még hiányos szakirodalom amúgy sem tette lehetővé a retorikának a törzsanyagéhoz mérhető kiforrott szakmai oktatását. Azok, akiket e diszciplína előadásával megbíztak, más tantárgyak felfrissítésével párhuzamosan próbáltak közelebbről megismerkedni a retorika kérdéseivel, s a hiányos kommunikáció adottságai között kísérleteztek a tantárgy oktathatóságával, az anyag szelektálásával, érlelésével. Ezek a körülmények ma is elfogadhatóvá, indokolttá teszik a retorika tantárgyi státusát. Másfelől azonban az is megjegyzendő, hogy a választás szabadsága éppen a retorikai alapeszmével harmonizál.

Ez a megjegyzés, a tantárgy egyszerű apológiáján túl, visszavezet Nietzsche definíciójához, amely a retorikát a szabadság, a jó értelemben vett tolerancia és az esztétikum világába helyezi. A retorika azonban több ennél. Erről akkor győződhetünk meg, ha közelebbről is megvizsgáljuk ennek az elvont keretnek a tartalmát. Ehhez azonban a kötetnyi terjedelem is csupán adalék.

4. A retorika tárgya a nyilvánosságnak szánt beszédmű. Elmélete azokat a feltételeket kutatja, amelyek a beszédművet hatékonnyá teszik. Gyakorlata ilyen beszédek létrehozásában és előadásában áll. A hatékonyság forrása a tudás, a nyelvi igényesség és a meggyőző erő. Módszere a beszédhelyzettől is függő előadás, tájékoztatás, megfontolt érvelés. A retorika tehát az átgondolt információcsere, az érvelő és bizonyító gondolat kifejtés elméleti és gyakorlati tudománya. A most megjelent kötetben három fő összetevőre bontva tárgyaljuk: a) a hagyományosan *szónoklattan*nak nevezett retorikaelmélet – történeti megközelítésben; b) a nyilvánosságnak szánt beszéd a maga gyakorlati sokszínűségében; c) a retorika mint tantárgy, amely az oktatás szintjéhez is mérten az előbbi két szempont alkalmazását jelenti. Ezeket az összetevőket nem a retorika absztrakt megközelítése, hanem ebben a konkrét beszédhelyzetben megkívánt logikai tagolása nyomán határoltuk el. Ez a logikai felosztás ugyanakkor nem ennek a retorika-oktatási segédletnek a szerkezetét előlegezi, hanem a téma megközelítésének a szempontjait jelzi.

5. Ennek az egyetemi jegyzetnek a témakezelését címe szerint a *bölcsészeti oktatás* szempontjai határozzák meg. Ezt azzal kell pontosítanom, hogy a kolozsvári állami egyetemi struktúrában a bölcsészeti képzés magvát a nyelvészeti és az irodalomtudományi oktatás alkotja, kettős szakrendszerben. Ez a mi esetünkben a magyar mellett egy idegen nyelv oktatását jelenti, hasonló tantárgybeosztásban. Ehhez tartozik az utóbbi évektől önálló tanszéken folyó néprajzi-antropológiai, valamint az anyanyelvvél, illetve egy idegen nyelvvel társított, külön-külön kari egységet alkotó római katolikus és református vallásánárképzés is. A hagyományosan a bölcsészet részét alkotó történelmi és filozófiai oktatás nálunk különálló fakultáson folyik, a lényege szerint szintén idesorolható pszichológia is önálló kart alkot, az újságíró-képzés pedig a politikatudományi és közigazgatási karhoz tartozik.

Ebben helyzetben tehát a több tanulmányterületből szerveződő bölcsészet összefüggőbb oktatását s az ehhez szükséges segédkönyvek kidolgozását az egyetem kari szerkezete megnehezíti, keresztezi. Megemlítése azért szükséges, mert így látható, hogy a jegyzet címe a mi viszonylatunkban egy szűkebb egységre vonatkozik, és ez a kérdések körét s a megközelítés módját is behatárolja, ami természetesen a kötet hasznosíthatóságát is

meghatározza. Ez a fragmentáltság ugyanakkor arra is készíthet, hogy felülemelkedjünk az adott helyzeten, s tágabb összefüggéseket keresve tájékozódjunk a retorika világában. Ezt a *közértársasági művészetként* felfogott retorika különben is természetessé, az etikai alapállás pedig szükségessé teszi.

6. A közéleti megnyilatkozások burjánzásának korszakában a tájékozott, önálló és kritikai-építő véleménynyilvánítás készségének formálása részben a retorikára hárul. Akkor lesz alkalmas e feladat betöltésére, ha a szabatos gondolkodás és önkifejezés, a tisztességes vitatkozás tudományaként műveljük, ami természetesen nem zárja ki a határozottságot, sőt a beszédhelyzettől is függő keményebb hangnemet sem.

A jegyzet a retorikával foglalkozó egyetemisták számára készül, de felhasználhatják azok a tanárok is, akik a közoktatásban humántárgyakat tanítanak. A kör azonban tágítható. Hasznosíthatják mindazok az érdeklődők, akik a köz- vagy magánéletben a sikeres kommunikáció, a partnerre is figyelő párbeszéd elvárásai szerint akarnak megnyilatkozni. Ezek az elvek a *személyességre épülő retorikával* állnak összefüggésben. Lélektanilag ez azt jelenti, hogy a beszélő nemcsak az értelemhez szól, hanem az ember érzelmeit és akaratát is megmozgatja, s ezt célirányosan teszi. A személyesség másrészt azt jelenti, hogy a retorikai beszédhelyzetben a résztvevők egymás kölcsönös megismerésére törekednek, mert ez is meghatározza azt, hogy mit mondanak partnerüknek, és ezt hogyan teszik.

7. A kötet két fejezetből és az ezt kísérő függelékből és szakirodalmi jegyzékből áll a retorika történeti, elméleti és gyakorlati dimenziói szerint. A történeti résznek nem a teljes áttekintés, hanem a stúdium megalapozása a célja, és Platon, Arisztotelész, Cicero, Quintilianus és Augustinus vonatkozó írásaira épül. Az antik retorika elvi-eszmei és technikai jellemzőinek az összefoglalása tehát nem pusztán illusztrációja vagy információs anyaga a beszédtudomány történetének, hanem jóval több ennél. Az ókori retorika etikai, lélektani, nyelvi eszményei elevenséget kölcsönözhetnek a posztmodern társadalom személytelenné és formálissá vált beszédkultúrájának is. Ehhez társul Augustinus antik örökséget keresztény szellemiséggel ötvöző munkásságának, valamint a retorika néhány későbbi, köztük XX. századi, magyar és nem magyar művelőjének a bevonása a kérdések tárgyalásába.

A második fejezet a retorikai beszédhelyzet résztvevőiről, összetevőiről, főbb kérdéseiről ad áttekintő képet. Alapelve az, hogy *a retorikát a bírálatok és a méltatások összefüggésrendszerében kell megközelíteni*. Ez is hozzátartozik ahhoz a személyességhez, amelyről korábban szó volt. Másik szempontja az, hogy a retorikát *el kell helyezni a XX. századi rokontudományok konstellációjában* is, mert ezek részben átvették, de nem helyettesíthették azokat a szerepeket, amelyeket

a beszédművészet az európai kultúrában az ókortól napjainkig, a magyar művelődéstörténetben pedig a kereszténység felvétele óta betöltött. A fejezet törzsanyaga a retorikai beszédhelyzet *résztevőit* mutatja be a *beszédszándékok* és a *beszédpartneri szerepek* kontextusában. A tagolásban a beszédmű előkészítésének klasszikus lépései (feltalálás, elrendezés, kifejezés, memorizálás és előadás) jelentették a keretet, és a bizonyítással kapcsolatos kérdések kerültek a középpontba.

A kötet *Függeléke* a retorikai fogalmak és műveletek *átgondolását* célzó gyakorlatokat és illusztráló szemelvényeket tartalmaz.

A *Szakirodalom* rendeltetése a bibliográfiai hivatkozások és kontextusuk ellenőrizhetőségének biztosítása mellett a további kutatáshoz szükséges tájékoztatás.